

ФОЛЬКЛОРНИЙ ГОСПОДЬ У ПАРАДИГМІ БОЖИХ НАЙМЕНУВАНЬ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених сакральному підпростору українського пісенного фольклору. У пропонованій розвідці здійснено аналіз одно- та дволексемних найменувань, засвідчених українським пісенним фольклором, до складу яких входить лексема Господь. Незважаючи на те, що аналізований теонім сьогодні розуміємо як християнонім, проведене дослідження переконує в можливій язичницькій передісторії його вживання.

Ключові слова: фольклорний онім, християнонім, теонім Господь.

Наталія Колесник. ФОЛЬКЛОРНИЙ ГОСПОДЬ В ПАРАДИГМІ БОЖИХ НАЙМЕНОВАНИЙ

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених сакральному підпростору українського пісенного фольклору. В пропонованій публікації здійснено аналіз одно- та дволексемних найменувань, засвідчених українським пісенним фольклором, до складу яких входить лексема Господь. Незважаючи на те, що аналізований теонім сьогодні розуміємо як християнонім, проведене дослідження переконує в можливій язичницькій передісторії його вживання.

Ключевые слова: фольклорный оним, христианоним, теоним Господь.

Natalia Kolesnyk. A FOLK ONYM GOD IN THE PARADIGM OF LORD'S NOMINATION

The article continues the cycle of author's publications, dedicated to sacral subspace of Ukrainian song folklore. In the suggested investigation the analysis of one- and two lexeme nominations is realized, they are certified by Ukrainian song folklore, the lexeme God is included into their structure. Nevertheless, the analysing theonym is considered today as Christian onym, the carried out research persuades us in the possible pagan prehistory nature of its using.

Keywords: folklore onym, Christian onym, theonym God.

Сакральний сегмент української фольклорної онімії належить до найдавніших, що сягає початків творення самого фольклору, а вже тому й найвагоміших її частин з наукового погляду. Тривалий час, зокрема в українському радянському мовознавстві, дослідження сакральних фольклоронімів відбувалося лише принагідно. Актуальність їх вивчення сьогодні є очевидною.

Сакральну онімію української народної пісні умовно поділяємо на християнську та язичницьку частини. Ядро першої з них, прогнозовано, складають найменування Бога. Дослідники відзначають як одну з особливостей християнської теонімії – багатойменність персонажа. Основною номінацією Бога як найвищої сутності в народнопісенних текстах, за нашими попередніми спостереженнями, є однолексемний теонім *Бог* та багатолексемні назви зі згаданим теонімом у їх складі (цій проблемі ми присвятили окрему розвідку). Пропріатив *Господь*, що належить до найпопулярніших і найваріативніших назв Бога в пісенному фольклорі українців, теж, гадаємо, потребує детальнішого дослідження.

Уживаний теонім у народнопоетичній традиції як однолексемна назва, так і в складі дволексемних найменувань, найвикористовуванішим серед яких є *Господь Бог*. Аналізовану лексеми «Этимологический словарь славянских языков» подає як власне слов'янську, що має єдиний відповідник в індоєвропейських мовах лише в латинській мові [16, с. 61]. На думку авторів «Етимологічного словника української мови», це «дуже давнє складне слово з не цілком з'ясованою етимологією» і споріднене, найвірогідніше, із лат. гостинний друг, господар, гість, чужинець та індоєвропейським – пан, володар [3, с. 575]. Словник української мови (2012) подає лаконічне трактування: «У християн – Бог» [13, с. 200]. І. Огієнко, описуючи дохристиянську богослужбу, посилається на арабські джерела X ст. і зауважує, що «формою звертання до бога було «Господине», цебто Господи», слова *Господь* і *господин* почали розрізняти за часів християнства: «християнським дісталися Господь для Бога, а господин для

світських» [4, с. 171]. Українська народнопоетична творчість засвідчує, що в українців таке розрізнення, мабуть, відбувалося віддавна і з часом стало звичним. У колядці виразно дохристиянського походження із записів другої половини XIX ст. співається: *Ходім, господи, до пана Ігната... Да бувай же здоров, господин хозяїн, / Не сам з собою – і з хозяйкою, / З хозяйкою і з діточками....* Але, на нашу думку, відбулося це розрізнення не одразу, «нерозрізнюваність» тривала щонайменше кілька, а може, й кільканадцять століть і, завдяки традиційності фольклорного тексту, засвідчена навіть записами кінця XX ст. У щедрівці з Північного Підляшшя читаємо: *Ластівонька прилітає, / В окенечко загледай... / – Чи є вдома пан господар, / Чи є вдома господинь?.* А весільна пісня зі Львівщини у записах З. Кузелі початку XX ст. (1904 року) фіксує у складі двокомпонентного теоніма профанне *Господин* замість очікуваного сакрального *Господь*: *Заграйте, янжелойки, / Золоті гусаройкы. Починається гостина / Від Бога Господына, / Від рана до йобіда, / Від Тиси до Беськіда.* І хоча на вибір могла вплинути потреба римування *гостина – Господына*, уже саме вживання лексеми *господин* в обрядовій пісні у складі дволексемного теоніма уможливило її теонімне минуле.

Сучасний білоруський дослідник А. Мусорін обстоює «християнськість» теоніма *Господь* і вважає, що, на відміну від слова *Бог*, слово *Господь* ніколи не використовувалося для позначення богів дохристиянських політеїстичних релігій [8, с. 112]. Старослов'янське *Господь*, розмірковує вчений, у функціональному відношенні нічим не відрізняється від гр. *Κηριος*, лат. *Domīnus*, англ. *Lord*, польськ. *Pan*, позначаючи водночас і земного Владика, і Владика Небесного. „Чистим” теонімом, позбавленим ... світського значення, це слово стає вже в більш пізній період розвитку церковнослов'янської мови [8, с. 112].

Лексему *Господь*, як і *Бог*, засвідчують усі жанри фольклору. Доволі інтенсивно її використовують родинно-побутові пісні, колядки християнського походження, а також весільні пісні. Зафіксовані поодинокі вживання навіть у жнивварських і купальських піснях, щоправда, жодного – у веснянках. Цей факт можна пояснити тим, що справді використання теоніма *Господь* пов'язане з процесами християнізації українського фольклору. Втім, не варто ігнорувати також міркування І. Огієнка про те, що як теонім ця лексема функціонувала ще в дохристиянських віруваннях українців [4, с. 170–171].

Відомий знавець народнопоетичної творчості та Святого Письма в одній особі, культурний діяч-теолог К. Сосенко, досліджуючи староукраїнську культуру й релігію на прикладі Різдва і Щедрого вечора, неодноразово згадує у своїй праці теонім *Господь*. По-перше, він вважає, що українці розрізняють теоніми *Бог* і *Господь*: «*Господь* – це господар світа, його творець і володар. *Бог* – це загальна ідея духовного найвищого єства» [14, с. 123]. По-друге, науковець неодноразово говорить про *Господа* як про пракультурний ідеал, культурного лицаря, Прадіда, ідеального приятеля роду, культураносця і помічника народу, сподіваного на св. Вечір небесного Гостя в астральній глорії, пов'язуючи його з ідеєю прадіда, якого не боготворять, але єднають з ним сподівану появу *Господа*, з причини його антропоморфізації [14, с. 196, 263]. На користь небезпідставності подібних міркувань наведемо віншування з колядок у записах О. Марковича другої половини XIX ст. з Остерського повіту:

<i>Да бувай же здоров і віку довгий –</i>	<i>Не сам з собою – і з хозяйкою,</i>
<i>Не сам собою, з своєю женою,</i>	<i>З хозяйкою і з діточками,</i>
<i>Із усім родом, з господом богом,</i>	<i>Із родом, плем'єм, з ким тобі бог дав,</i>
<i>Із Сусом Христом, з святим рожеством.</i>	<i>Ісусом Христом і святим рожеством.</i>

Як бачимо, майже ідентичні віншування відрізняються лише одним компонентом: у першому тексті поряд із *родом* згаданий *господь бог*, а в другому – *плем'я*, яке адресатові колядування дав *Бог*. Згадка *Господа Бога*, поряд із *родом*, і його заміна в іншому тексті словом *плем'я*, яке в цьому випадку можна трактувати як контекстуальний синонім, можуть бути пояснені збереженням в аналізованому теонімі язичницької семантики, його давнього значення – прадід, першопредок.

К. Сосенко схильний до думки, що українські колядки зберігають і старішу ідею Бога як найвищого Єства, і пізнішу в часі ідею прадіда як Бога. Наприклад, у давніх колядках звертання *пане господарю*, зазвичай, пов'язані з ідеальним господарем, до якого приходять незвичайні

гості: сонце, місяць, зорі, дощ. К. Сосенко вбачає в ньому «ідеального господаря, яким може бути лиш прадід, що перебуває на небі» [14, с. 82–83]: *Йшов-перейшов місяць по небі, / – Зірниця-сестриця каже: / Ходім до мене Бога шукати! / – Найшли ми Бога пана господаря.*

Стилістика колядки із зібрання З. Доленги-Ходаковського, семантичне оточення звертання *пане господару (Госпідь, божая радість, божая милість, все по ангельську говорю)* теж дають підстави для подібного висновку: *Ступив Госпідь з неба на землю. / Глаголю, / А в тім дому все по ангельську говорю (приспів після кожного рядка. – Н. К.). // На єго дворі божая радість, / А в єго стаєнци божая милість... // Бувай же здоров, пане господару!*

І. Нечуй-Левицький на основі згаданої вище колядки із записів П. Чубинського реконструює *пана Господаря* як давнього найстаршого бога світла або неба, тобто Сварога, старшого від усіх богів, і зауважує, що в ній «Господар зветься просто богом» [10, с. 10]. Цілком поділяє його думку щодо Сварога Ю. Карпенко, уточнюючи, що Сварог колись вважався головним слов'янським богом, богом земного вогню і став першим та найбільшим божеством епохи вогнепоклонства [5, с. 27].

Текст весільної пісні в записах В. Гнатюка теж засвідчив поряд із теонімом *Господь Бог* уживання номінації *Господар*, яка може бути потрактована як синонім до нього: *Ей устаньмо ми, підоймімося, / Здоймім шапойку, поклонімося, / На самий перед господоу богу, / Господоу богу, господарові. / Гей тим, тим, тим, / Тим кухарочкам пишим / За поставлені хліба, / Хліба пшеничного / Від бога величного.*

Щодо можливого вживання слова *господар* у значенні *прадід*, вужче – *хатній, родинний опікун* знаходимо підтвердження в одній із весільних пісень з Волині: *Благослови, Боже, Пречистая зможе, / І отець, і мати, своєму дитяти коровай розчиняти. / Благословіте, святії, господарі домовії, / І отець, і мати, своєму дитяти коровай розчиняти.* Сьогодні неможливо однозначно відповісти, про кого тут йшлося на час запису пісні: чи про християнських святих, чи про язичницьких домовиків, чи контамінацію тих і тих, але слово *господар* у цьому контексті належить до сакральної сфери і, вірогідно, може бути «прочитаним» як *хатнє божество, родовідний дух*. До такого прочитання спонукає контекст, у якому вжите звертання. Окрім того відомо, що ще в ХІХ ст. існувало чимало переказів про хатніх духів, покровителів домашнього вогнища, які, про що йдеться у матеріалах фольклористів, етнографів з різних регіонів України, насамперед стежили, щоб не порушувалися давні традиції, не занепадала родовідна пам'ять [1, с. 106; 11, с. 132]. Звичай (початки якого, ймовірно, сягають родового ладу) просити благословення на шлюб у патріархів роду, пращурів дотримував до сьогодні: авторка цих рядків, дотримуючись буковинських традицій, на початку 90-х років ХХ ст. напередодні шлюбу за напучуваннями матері відвідала могилу бабусі, символічно запросивши її на весілля.

А. Мусорін, вивчаючи теонімічну лексику білоруської мови, наводить парадигму Божих імен, серед яких як власне теоніми, що представляють православну традицію, називає *Гасподзь, Госпад, Гаспод*, а оніми *Пан* і *Спадар* розглядає, по-перше, як ситуативні, по-друге, як католицизми. Останній із них у сучасній білоруській мові вже не вживаний, але білоруський науковець цитує іншого дослідника Я. Станкевіча, який на підтвердження теонімного значення лексеми *Спадар* наводить народну релігійну пісню: *Зелянівам пышна прыбраны / Цвіў сад сярод жывых далін. / Яго вялікі ўсім нам знаны / Спадар-Гаспод наш пасадыў. / І кажны год Спадар нанова / Наведваў свой чароўны сад...* [9, с. 345].

Один із найновіших тлумачних словників – «Словник української мови» (2012) – у статті під гаслом *пан* як фразеологічне сполучення подає *Пан Господар* не лише як «б) в обрядових різдвяних піснях – хазяїн, господар дому... до якого шанобливо звертаються колядники...», а, передовсім, як «а)... давнє слов'янське язичницьке божество, найстаріший Бог Неба або Світла» [13, с. 714–715].

Отже, безапеляційно стверджувати, що в українському пісенному фольклорі *Господь* за походженням – власне християнський онім, немає підстав. Те, що слово *господь* на час створення дволексемного теоніма *Господь Бог* ще не втратило остаточно значення *пан, господар, володар* свідчить сама назва, яка за структурою ідентична найменуванню *Пан Бог*. У

тексті давньої веснянки «Володар» (варіант «Воротар»), що пов'язана з міфом про повернення з вирію весни крізь небесний отвір, лексеми *володар* і *господар* ужито як синоніми: – *Гей, володаре! / Чи дома, господарє? / Чи спиш, чи не чуєш, / Що у воріт кличе? / Панські служечки! (2) / Що за дар везуть? / Ярії пчілоньки...* Оскільки в тексті, окрім ярих пчіл, згадано панських слуг, які везуть ще й «мезинеє дитя... у сріблі да в злоті, в червоному оксамиті», що «сидить на золотім креслі» і «грається золотим яблучком», очевидно, синонімом до словосполучення на їх позначення є *божі слуги*.

Найменування *Пан Господь* пісенний фольклор не засвідчує. Окрім того, в народних піснях уживані апелятивно-онімні найменування *сам Божий Господь*, *Господь з неба*, у яких означення-уточнення до лексеми *Господь* спонукають сприймати її радше в значенні *пан*, *владика*, аніж *Бог*. У давніх українських колядках, про що вже йшлося вище, частовживаними є звертання *пане господарю*, яке дослідники пов'язують з пракультурним ідеалом – прадідом. Саме культ духів предків на певному етапі, в умовах становлення родового ладу (на цю тему існує багата релігійна та міфологічна література), стає началом творення вищих божеств.

Звертання *пане господарю* виявили ми і в одній зі жнивварських пісень з Волині: *До кінця, женчики. До кінця, / Поїдемо додому за сонця. / Ой на межі колосочок похилився, / Чогось наш пан господар зажурився...* Не лише в колядках і щедрівках, але й в обжинкових піснях, особливо у величальних, які дослідники вважають дуже подібними до відповідних колядок, щедрівок, веснянок [7, с. 184], поряд із частовживаними архетипними образами небесних світил – сонця, місяця, зірок, звертань до сил природи, – з'являється образ господаря, пана, звертання до нього: *Ой, одчини нам, пане, ворота! / Бо несем ми віночок з золота; варіант Відчиняй же, господарю, / Ворота, ворота, / Бо несемо віночок / З золота, з золота; Ой паночку / Наш, наш, / Да заведи / Нас, нас / Та й у добрий час; Ой паночку наш, обжиночок ваш. Гу-у-у!, Чуй, пане, чуй! Женців почастуй.* Незважаючи на те, що частину цих пісень виконували на полі господареві, який був присутній на початку та при завершенні жнив, з огляду на особливості вербальних ритуалів, покликаних у якийсь спосіб вплинути на дійсність, суб'єктом звертання могли бути й вищі сили (дет. про це див. у праці С. Толстої «Вербальные ритуалы в народной культуре» (2010) [15]). Свідченням цьому є також і наведені нами приклади. Наявність у них поряд із звертанням до пана архаїчного рефлексивного вигуку *Гу!*, який, на думку дослідників, надавав висловлюванню ефекту магічного бар'єру [6, с. 169], лише підтверджує небезпідставність наших припущень. Рефрен *Ой паночку наш, обжиночок ваш. Гу-у-у!*, який трапляється в різних варіаціях у жнивварських піснях, має вигуковий характер і може бути потрактований як елемент магічно-ритуального дійства, колективно-сугестивний поклик-приспів, що, ймовірно, міг бути звернений не до земного господаря, а до вищих сил.

Існують також літописні свідчення функціонування лексеми *Господь* як теоніма в дохристиянські часи. М. Грушевський в «Ілюстрованій історії України» (1921) наводить переказ арабського письменника IX ст. про молитву наших предків під час жнив: «...беруть, каже, просо в кірці, підіймають до неба й моляться: «Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер подостатку» [2, с. 57].

У словнику Б. Грінченка лексему *пан* витлумачено не лише як *поміщик, шанобливе звертання, чоловік дружини*, але й *Господь* [12, с. 91]. Синонімічне уживання лексем *пан* і *господар* засвідчують тексти жнивварських пісень: *Ой в чужого господаря обидать пора, / А в нашого господаря ще й думки нема. / Ой, панночку нашъ, обидаты часъ.*

Опосередкованим підтвердженням можливої язичницької передісторії християноніма *Господь* є й те, що він легко й органічно ввійшов до фольклорної парадигми Божих імен та став одним із найуживаніших і найваріативніших. Вартим уваги вважаємо також те, що в різних слов'янських культурах на етапі християнства теонімізації зазнали різні лексеми: *господь*, *пан*, *господар* (білоруське *спадар*). Але категорично пояснювати цей факт лише поділом слов'ян на православних і католиків, як це робить дослідник білоруської теонімії А. Мусорін, нам видається недостатнім, тим паче, що православні українці активно використовують і в релігійній практиці, і у фольклорі як «православне» *Господь*, так і «католицьке» *Пан*. Отже,

попри те, що із сьогоднішніх позицій теонім *Господь* ми сприймаємо як біблієонім, не можна виключати його дохристиянського походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. – Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2000. – 264 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Вступ. стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
4. Іларіон, митрополит Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. монограф. / Митрополит Іларіон. – К.: Ат «Обереги», 1992. – 424 с.
5. Карпенко Ю. О. Слов'янська міфологія і український фольклор / Ю. О. Карпенко // Мова та стиль українського фольклору. / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. – К., 1996. – С. 22–33.
6. Коваль Г. Рефрен як засіб увиразнення народнопісенного календарного тексту / Галина Коваль // Матеріали до української етнології : щорічник: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Міжнар. асоц. укр. етнологів; [редкол.: Г. Скрипник (голов. ред.) та ін.]. – Київ: ІМФЕ. – Вип. 12 (15). – 2013. – С. 167–174.
7. Лановик М. Українська народна словесність. Посібник для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – Львів: Літопис, 2000. – 615 с.
8. Мусорин А. Ю. Теонимическая лексика древнейших памятников славянской письменности / А. Ю. Мусорин // Сибирь на перекрестье мировых религий, Новосибирск 2009. – С. 111–114.
9. Мусорин А. Ю. Хрысціянская тэанімічная лексіка беларускай мовы праваслаўнага і каталіцкага ўжывання / А. Ю. Мусорин // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. – Мінск, 2007. – С. 342–348.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Ат «Обереги», 1992. – 88 с.
11. Скуратівський В. Т. Русалії / Василь Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
12. Словарь української мови / Упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4-х томах. – Київ: Наук. думка, 1996. – Т. 3. – 516 с.
13. Словник української мови / Кер. В. В. Німчук та ін. / Відп. ред. В. В. Жайворонок. – К.: ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.
14. Сосенко К. Різдво – Коляда і Щедрий Вечір: Культурологічна оповідь / Ксенофонт Сосенко. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.
15. Толстая С. М. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике / С. М. Толстая. – М.: Либроком, 2010. – С. 189–175.
16. Этимологический словарь славянских языков / Отв. ред. О. Н. Трубачев. – Москва: Наука, 1980. – Вып. 7. – 224 с.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2017 р.